

- М.; Л.: Сельхозгиз, 1938.
7. Дарвин Ч. Социения: В 4 т. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1951. – Т. 4.
 8. Вавилов Н.И. Теоретические основы селекции. – М.: Наука, 1987.
 9. Никонов Л. О происхождении культурных растений. – СПб., 1910.
 10. Дидусь В.И. Селекция пшеницы на Украине // Селекция и семеноводство: Республ. межвед. темат. сб. – 1967. – Вып. 8.
 11. Пашкевич Г. Палеоботаничні дослідження трипільської культури // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К.: Просвіта, 2003.
 12. Шайкин В.Г. У истоков хлеба. – М.: Колос, 1982.
 13. Генетика і селекція в Україні на межі тисячоліть: В 4 т. – К.: Логос, 2001. – Т. 2.
 14. Бердышев А.П. От дикорастущих растений до культурной флоры. – М.: Наука, 1984.
 15. Якубцинер М.М. Пшеницы Польши и западных областей УССР и БССР // Селекция и семеноводство: Ежемесячн. научно-произв. журн. – 1947. – № 4.
 16. Бажанов А.М. О возделывании пшеницы с описанием пород, разводимых в России. – М.: Университетская тип., 1856.

А.Ю. Скрипник

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ГУБЕРНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ РИНКОВИХ АГРАРНИХ ВІДНОСИН НА ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На початок ХХ ст. Російська імперія залишалась єдиною великою державою, де зберігалась абсолютна монархія; вища влада в країні знаходилась в руках імператора, він, як і раніше, визначав усю державну політику. Рубіж ХІХ і ХХ ст. характеризується завершенням промислового перевороту і переходом до індустріалізації; промисловість стала переважати над сільським господарством. Ці широкомасштабні, кардинальні зміни відбувалися у надзвичайно складних умовах, адже Російська імперія, як і більшість країн світу, у 1900-1903 рр. пережила економічну кризу. Особливістю економічного стану України, як частини імперії, був нерівномірний розвиток її регіонів. Якщо південь та схід досить швидко стали на капіталістичні рейки і бурхливо розвивали промислове виробництво, то південно-західний регіон орієнтувався головним чином на аграрний сектор.

Аграрна історія України тривалий період часу була поза сферою наукових досліджень вітчизняної історіографії радянського періоду. Як правило, увага зверталась на класову боротьбу, що суттєво обмежувало коло наукового вивчення. На нашу думку, попри кардинальні зрушення у сучасній вітчизняній історіографії, задекларовану тему все ж таки з'ясовують побіжно.

Метою пропонованої статті є аналіз основних засад та етапів формування системи контролю за земельними ресурсами органів державної адміністрації Подільської губернії.

Предмет – соціально-економічна діяльність органів губернської адміністрації на Поділлі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Перетворення землі на товар кардинально змінило життя не тільки дворянства, а й селянства. У пореформений період інтенсивно розгорнувся

процес його майнової диференціації. Характерною рисою було не рівномірне розшарування, а катастрофічна поляризація. Частка заможних господарств (понад 15 десятин) досягла 5,1%, а відсоток безземельних та малоземельних селян в Україні сягав 80,5% [1, 250].

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. – це не тільки період суттєвих соціально-економічних змін, а й пора радикальних суспільно-політичних зрушень, значною мірою зумовлених революційними подіями 1905-1907 рр. Зволікання з остаточним вирішенням аграрного питання, посилення експлуатації робітничого класу, зацікавленість буржуазії в її залученні до вирішення важливих державних проблем, національний гніт, відсутність демократичних свобод готували ґрунт для стихійного вибуху народних мас. Ще на початку ХХ ст. створилася своєрідна криза законності в країні, коли влада почала застосовувати грубі, відкриті форми розправи з робітничим і селянським рухом, демонстраціями і страйками.

Ще у 60-х рр. ХІХ ст. Петербург цікавився думками й міркуваннями генерал-губернаторів північно-західних і південно-західних губерній щодо створення земств. Тоді всі висловилися категорично проти виключно з політичних мотивів: неблагонадійність місцевої шляхти. На початку ХХ ст. царський уряд з тих самих причин не наважився запровадити земське самоврядування на Правобережжі і створив своєрідну карикатуру, оскільки всі основні питання господарського і культурного життя було віддано не в руки земств, а до губернських адміністрацій. "У бюрократичних колах ці управління земським господарством стали називати "маргариновими земствами" [2, 68].

На початку ХХ ст. в губернії, згідно із законом 12 липня 1889 р. (перетворення судово-адміністративних установ на селі), діяв спеціальний губернський комітет, до складу якого входили члени від губернського в селянських справах присутствія і голови та члени від повітових з'їздів мирових посередників. Обов'язки голів комітетів у повітах покладались на предводителів дворянства, а самі комітети склалися з дворян, які мали вищу або середню освіту. Приступивши до виконання своїх функцій, тимчасові губернські комітети розробили пропозиції про поділ населених пунктів на земські дільниці та райони міських судів. Загалом в Україні було створено 693 земських і 189 міських судових дільниць, зокрема в Подільській губернії: земських – 103, міських – 30 [3, 83]. Однією з важливих функцій цієї установи став постійний моніторинг стану землекористування. Із земських дільниць періодично надходили звіти, в яких докладно відображалася ситуація щодо розподілу землі серед місцевого населення за принципом приналежності до його соціального стану. Це давало можливість місцевій адміністрації не тільки мати докладну картину, а й контролювати і впливати на ситуацію відповідно до стратегічних завдань аграрної політики російського самодержавства.

9 липня 1904 р. до канцелярії Подільського губернатора надійшов циркуляр генерал-губернатора І. Клейгельса. У ньому йшлося про впровадження з 1 липня 1904 р. "В межах Південно-Західного краю..." нової установи в системі губернської влади – "Управління земським господарством" [4, 3].

Сфера діяльності нової установи визначалась статтею 2 "Положення о Земском управлении" від 2 квітня 1903 р. "Основним завданням діяльності управління є турбота про благоустрій і добробут тримільйонного населення Подільської губернії на загальній площі у 3.525.000 десятин. Це, можливо, коли будуть вжиті всі заходи щодо загального культурного розвитку населення у зв'язку з розвитком його промислової діяльності, за наявності найрізноманітніших побутових, історичних та економічних умов губернії" [4, 11].

І. Клейгельс наголошував на складності й відповідальності завдань, що постали перед новим закладом, тому на керівні посади рекомендував осіб, які б "ясно і чітко склали план майбутньої роботи". Далі, посилаючись на досвід роботи земств у центральних губерніях, зазначив, що вони починали свою діяльність ще 40 років тому. Намагання пояснити причини їх відсутності до тих пір на Правобережній Україні зводилося до об'єктивних причин. "В губерніях Південно-Західного краю хоча і не було до цього часу органу у справах земського господарства, тим не менше з боку уряду вживалися всі заходи щодо розвитку відділів з метою задоволення потреб місцевого населення" [4, 13].

Новому управлінню передавалися справи по земському господарству з розпорядчої частини канцелярії губернатора, приказу громадської опіки, губернського правління та губернського у селянських справах присутствія. За словами генерал-губернатора, у них зростала та зміцнювалась місцева ініціатива в роботі по створенню закладів, які б мали суспільне та загальнодержавне значення, тому новому управлінню земським господарством у Подільській губернії не доведеться починати з самих азів, що випало на долю земств у центральних губерніях [5, 195].

Земському управлінню дісталась чимала майнова спадщина: 300 училищ Міністерства народної освіти, 1800 церковно-парафіяльних шкіл, 50 лікарень, значна кількість брукованих шляхів з хорошими мостами та страховий капітал у розмірі 3,5 млн. руб. Звернувши увагу на поганий рівень розвитку промисловості, І. Клейгельс наголосив, що "...землеробство в губернії є найголовнішою та найміцнішою основою народного багатства" [6, 15].

У самому змісті циркуляру немає відчуття негайної необхідності в новій установі, більше розповідається про її позитивні моменти та переваги. Головними завданнями її впровадження були: 1) передати з губернських присутствій справи по земському господарству, таким чином помітно їх розвантаживши від другорядної роботи; 2) нова установа стала своєрідним прототипом, підготовчим варіантом для впровадження земських структур за великоросійським зразком, щоб не викликати чергового обурення і протестів з боку польської шляхти. Помітно, що влада не квапилася з введенням земств на Правобережжі, її все ще лякала небезпека польського впливу. Тому сам процес становлення ніхто не підганяв, а він, за тодішньої "розсудливості та обережності начальства", розтягнувся на довгих сім років.

З 1906 р. Подільська губернія стала полем для втілення нових планів російського самодержавства із впровадження аграрних перетворень за проектами

П. Столипіна. Передбачалися заходи, спрямовані на зміцнення соціальної опори царизму на селі та вирішення проблеми аграрного перенаселення. Враховуючи причини виступів 1905 р., а це, на думку чиновників, "незадовільне розташування селянських наділів переважно на непридатних для обробітку землях та відсутність сучасної техніки і знань агрономічних технологій", були причиною "постійної примари голоду над селянськими садибами" [7, 153]. В такій ситуації достовірна і оперативна інформація про землекористування в губернії набувала надзвичайно важливого значення.

Здійснення планів прем'єра було покладене на місцеві управлінські структури. За указом Сенату від 4 березня 1906 р., загальне керівництво всіма комплексними заходами взяла на себе новоутворена Подільська губернська землевпорядна комісія. До її складу входили: губернатор (голова), губернський предводитель дворянства, віце-губернатор, керуючий казенною палатою, керуючий київським удільним округом, голова губернської управи у справах земського господарства, заступник начальника управління землеробства і державного майна Київської і Подільської губерній, член Кам'янецького окружного суду, чиновник з особливих доручень головного управління землеробства, чиновник губернського у селянських справах присутствія, губернський землемір, представник духовного відомства. Комісія мала окремий підрозділ – землемірну частину в складі: губернського землеміра та його помічника, чотирьох старших землемірів, 14 молодших землемірів та 16 їх помічників. Загальний штат Подільської землевпорядної комісії разом з повітовими підрозділами нараховував 250 осіб [8, 1-5 зв.].

Виконавчі функції у повітах покладалися на повітові землевпорядні комісії. До їх складу входили: повітовий предводитель дворянства (голова), голова з'їзду мирових суддів, два податкових інспектори, два мирових посередники, представник духовенства. Крім представників влади, участь у роботі комісій брали три делегати від землевласників і п'ять від селян. Фінансові питання вирішувалися через губернські установи Міністерства фінансів [9, 44-45]. Практичні заходи розпочалися із запізненням, оскільки не були виконані всі умови формування комісій. Згідно з законом, до їх складу мали входити представники земств, а ці органи місцевого самоврядування з'явилися на Поділлі тільки у березні 1911 р. Тим не менше комісії розпочали свою роботу.

Вона тривала за двома основними напрямками: перехід бажаних селян на відруби і переселення у східні регіони імперії. Щодо відрубів, то місцева адміністрація ці питання вирішувала самостійно, оформлюючи необхідні документи та звітуючи до вищих інстанцій. Земельна власність поділялася на декілька категорій: 1. кількість орної землі та пасовиськ, що належали сільським громадам; 2. земля яка перебувала у власності селян, що вийшли з громади (відруби); 3. поміщицькі землі (окремими підпунктами визначалось, скільки у власності польської шляхти і російських поміщиків відповідно); 4. державні землі у володінні чи в оренді колишніх державних селян. Паралельно у цьому ж напрямку працював Подільський губернський статистичний комітет, який майже кожного року за редакцією В. Гульдмана

видавав статистичні збірки, де містилася інформація про стан землекористування на Поділлі [10].

Переселення ж перетворилося на тривалий процес, змушуючи всі гілки влади працювати з повним навантаженням, одночасно спрямовуючи та координуючи дії установ різного відомчого (міністерського) підпорядкування. Вже в лютому 1908 р. Гайсинська землевпорядна комісія доповідала про повну готовність селян до переселення. "Усі зазначені в списках продали все своє майно і чекають відправки до Томської губернії". Комісія попереджала губернську владу, що "у разі зміни чи затримання строків відправки переселенцям буде завдано значної матеріальної шкоди і вони відмовляться від переїзду" [11, 16]. Така активність селян тільки спонукала до прискорення процесу, незважаючи на низку об'єктивних причин, що його сповільнювали. Вдосконалена і детальна "Інструкція по організації переселення на казенні землі Азиатской Росии" від 31 жовтня 1909 р. регламентувала порядок підбору кандидатів, відомості про майновий стан, плани переселення, порядок посадки на залізничних станціях тощо. Селянам видавалися "прохідні і тарифні посвідчення" рожевого і зеленого кольору відповідно на право виїзду та провезення майна. Наймасовіші перевезення здійснювалися з 10 березня по 20 червня 1909 р. у чотири етапи [11, 5-5 зв.].

Вважається, що найбільші успіхи реформа мала на Правобережній Україні (фактично на території Київського генерал-губернаторства). Як результат, протягом 1907-1913 рр. вийшли з общини близько 48 % селян, які ще перебували в ній, а на нові землі переселилися сотні тисяч мешканців Поділля. Тисячі селян кинулися у Сибір з мрією про Ельдорадо. У звітній документації губернського правління за 1910 р. відображено цей масовий виїзд "в Азійська Росію". За даними губернського статистичного комітету, "лише 16% селян живуть у достатку, маючи по 5 десятин на двір, більшості належить менше, ніж 3, які не забезпечують прожитку. Це головна причина переселення" [12, 9-10].

Впродовж цих років виконання та контроль за ходом столипінської аграрної реформи було одним із пріоритетних напрямків діяльності адміністративних установ Подільської губернії. У процесі її здійснення виникали питання, що виходили за межі компетенції окремих органів влади і потребували участі майже всього апарату губернського управління. Одним з ключових питань у звітах Подільського губернатора

за 1907-1912 рр. була інформація про хід аграрної реформи, як одного з важливих напрямків внутрішньої політики імперії у краї [12, 52-56].

Епоха розвитку капіталістичних відносин тривала в Україні, як в усій Російській імперії, з 60-х до кінця 80-х років XIX ст. Вона була насичена визначними історичними подіями та важливими суспільними зрушеннями. Проведена на початку цього періоду селянська реформа 1861 р. стала певною гранню на зламі двох соціально-економічних формацій – феодално-кріпосницької та капіталістичної, створила необхідні умови для розвитку основ капіталізму. З розвитком ринкових відносин земля набула статусу товару. Це підштовхнуло державні управлінські структури до формування і періодичного вдосконалення моніторингової системи землекористування з метою контролю, і водночас, як одного з важливих чинників внутрішньої політики самодержавства на Поділлі.

1. Бойко О.Д. *Історія України*. – К., 1999.
2. Сорокіна В.В. *Політика руського самодержавія в отношенні западных земств // Правоведение*. – 1979. – № 1.
3. Бовуа Д. *Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціально-етнічних конфліктах*. – К., 1998.
4. *Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО)*. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7243.
5. *Поділля: історико-етнографічне видання / Артур Л.Ф., Балцшок В.Г., Болтарович З.С. та ін.* – К., 1994.
6. ДАХМО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7243.
7. Кузьміна Н.А., Олійник Ю.В. *Соціально-економічна та політична ситуація в Подільській губернії під час революції 1905-1907 рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей)*. Вип. 32. – К., 2005.
8. *Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО)*. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 45.
9. ДАХМО. – Ф. 288. – Оп. 2. – Спр. 149.
10. Гульдман В.К. *Населенные места Подольской губернии (Алфавитный перечень населенных пунктов с указаниями некоторых справочных сведений)*. – Каменец-Подольск. 1893.; Гульдман В.К. *Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для гг. землевладельцев и арендаторов*. – Каменец-Подольск: Изд. 2-е, испр. и доп., 1903.
11. ДАВО. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 8.
12. *Центральный державный исторический архив Украины м. Київ*. – Ф. 442. – Оп. 641. – Спр. 704.

